

जलवायु परिवर्तन,
भूमि प्रशासन र
जोखिमयुक्त समुदाय

सागरराज शर्मा*

© राष्ट्रिय भूमि सञ्जाल

प्रकाशक : राष्ट्रिय भूमि सञ्जाल

सचिवालय : सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र

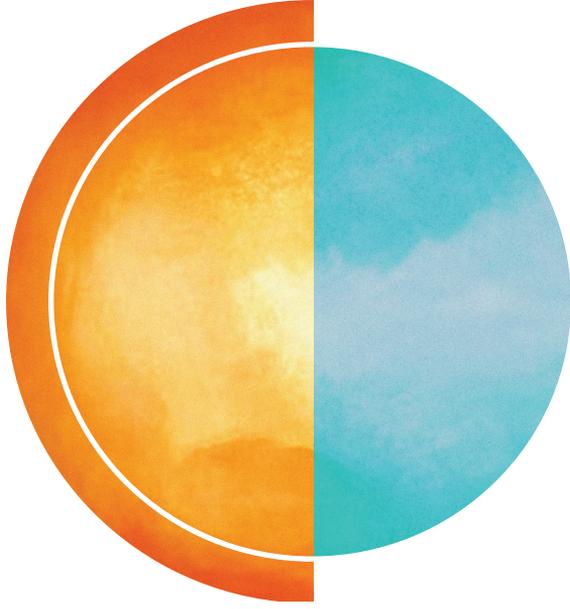
टोखा, ७ धापासी, काठमाडौं

टेलिफोन + (९७७) ०१ - ४९५७००५ / ४९६०४८६

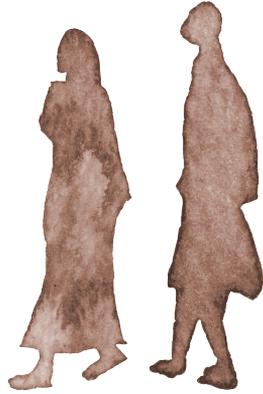
इमेल: landrights@csrnepal.org

वेबसाइट : www.csrnepal.org

ग्राफिक डिजाइन : बिक्रम चन्द्र मजुमदार

जलवायु परिवर्तन,
भूमि प्रशासन र
जोखिमयुक्त समुदाय

सागरराज शर्मा

प्रकाशकीय

जलवायु परिवर्तनको सामना एवं दिगो विकास लक्ष्य प्राप्तिको लागि भूमिमा महिला अधिकार

दिगो विकास लक्ष्य, २०३० प्राप्तिका लागि महिलाको भूमि अधिकार सुनिश्चितता अनिवार्य छ। यसले जलवायु परिवर्तनको असरसँग जुध्न पनि सघाउँछ। पेरिस सम्झौताले जलवायु परिवर्तन र महिला भूमि अधिकारबीचको अत्यावश्यक सम्बन्धमा ध्यान दिनुपर्ने आवश्यकतालाई जोड दिएको छ। भूमि र प्राकृतिक स्रोतहरूमा महिलाको अधिकारलाई मान्यता दिँदा महिलाहरूको सुरक्षा बढाउन सघाउँछ। जलवायु परिवर्तनका असर कम गरी सामाजिक-आर्थिक परिणामहरूमा सुधार गर्न सक्षम बनाउँछ।

जलवायु सङ्कटले महिला र आदिवासी जनजातिको भूमि अधिकारमा प्रत्यक्ष असर पारिरहेको छ। जलवायु परिवर्तनको सामना गर्ने क्षमता सबैमा उत्तिकै छैन। त्यसैले कमजोर समुदायको क्षमता विकास र जागरुकता अभिवृद्धि गर्नु जरुरी छ। भूमि, वन र पानीमा महिला एवं सीमान्त समुदायको पहुँच अभिवृद्धि गर्ने, वातावरण रक्षकहरूको मानव अधिकारको सम्मान गर्ने, सहभागितामूलक दृष्टिकोणमा आधारित जनकेन्द्रित नीति, योजना र कार्यक्रमहरू तर्जुमा गर्ने र त्यसको पूर्णरूपमा कार्यान्वयन गर्न जरुरी छ।

यी विषयमा छलफल गर्दै ठोस नीतिगत सुझावहरू तयार गर्ने उद्देश्यले ४ देखि ६ अप्रिल २०२३ मा जलवायु परिवर्तनको सन्दर्भमा महिला तथा आदिवासी जनजातिको भूमि अधिकार सुरक्षासम्बन्धी क्षेत्रीय नीति संवाद काठमाडौंमा भएको थियो। राष्ट्रिय भूमि सञ्जालको आयोजना तथा भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय, सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र र अन्तर्राष्ट्रिय भूमि सञ्जाल एशियाको सहआयोजनामा आयोजित कार्यक्रममा बङ्गलादेश,

थाइल्यान्ड, भारत, नेपाललगायत विभिन्न देशका करिब ७० जनाको सहभागिता थियो । कार्यक्रमका लागि स्कटहोम इनभायोरेन्ट इन्स्टिच्युटले रणनीतिक सहयोग फेज २ अन्तर्गत रहेर आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराएको थियो । यो कार्यक्रममा लार्हर्नप, एएसएफ र केएर नेपालको पनि सहयोग रहेको थियो ।

कार्यक्रममा जलवायु परिवर्तनका कारण निम्तिएका सवालमा समावेशीकरण र लैङ्गिक न्यायको पक्षमा महत्वपूर्ण संवादहरू भएका थिए । दक्षिण एशियाली देशहरूमा भूमि र वातावरणीय नीतिहरू, वास्तविक अभ्यासहरू र जनताका वास्तविक आवश्यकताहरूबीच ठूलो अन्तर छ । नीति तर्जुमा र कार्यान्वयन प्रक्रियामा महिला, आदिवासी जनजाति र स्थानीय समुदायको अर्थपूर्ण र प्रभावकारी सहभागिताका लागि सहभागीले आवाज बुलन्द बनाएका थिए ।

यो सामाग्री सोही सम्मेलनमा सहभागी हुनु भएका काठमाडौं विश्वविद्यालयका प्राध्यापक डा. सागरराज शर्माले तयार गर्नु भएको हो । यो पुस्तकले यी विषयमा थप ज्ञान निर्माणमा पक्कै मद्दत पुग्नेछ भन्ने विश्वास लिइएको छ । पुस्तक प्रकाशनको लागि सहयोग गर्ने सबैलाई हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

जगत देउजा

कार्यकारी निर्देशक, सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र
राष्ट्रिय भूमि सञ्जालको तर्फबाट

विषयसूचि

पृष्ठभूमि	१
जलवायु परिवर्तन र भूमि प्रशासन	३
सरकारी पहलकदमी	६
चुनौती.	७
केही विचारणीय बुँदा	९
निष्कर्ष	१४
सन्दर्भ सामग्री	१५

पृष्ठभूमि

दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न र विश्वव्यापी मुद्दामा साथ दिनका लागि सबै भन्दा महत्वपूर्ण पक्षमध्ये एक भूमि प्रशासन हो भन्दा अत्युक्ति नहोला । भूमिको स्वामित्व, भूमिमाथि अधिकार, भूमिको विकास तथा भूउपयोगमा गरिने निर्णयलगायत दिगो भूमि नीतिहरू तय र तिनको कार्यान्वयन भन्नु नै भूमि प्रशासन हो ।

भूमि र यससम्बन्धी प्रशासन, भूमिमा नागरिकको पहुँच, यसको प्रयोग र यसमाथिको नियन्त्रण गर्ने विधि नै दिगो सामाजिक तथा आर्थिक विकास र मानव अधिकारको मूल पक्ष र अनुभूति हो । तथापि, प्राकृतिक स्रोत/साधनमा पहुँच संसारभर नै निकै विवादको विषय बन्ने गरेको छ । यो ध्यान दिनुपर्ने एउटा महत्वपूर्ण कुरा हो ।

भूमिको कुरा बढी जटिल छ किनभने यसको अभाव भन् भन् बढिरहेको छ । र, विभिन्न पक्षबाट यसमाथि दबाव दिने क्रम पनि प्रतिदिन बढ्दो छ । अहिले हामी निकै चुनौतीपूर्ण संसारमा बाँचिरहेका छौं ।

कतिपय चुनौतीले हाम्रो जीवनशैलीलाई परिभाषित तथा पुनर्परिभाषित गर्नुका साथै हाम्रो जीवनलाई पूर्वानुमान नै गर्न नसकिने किसिमबाट प्रभावित गरिरहेका छन् ।

यस्ता चुनौतीमा हिंसात्मक द्वन्द्व, प्राकृतिक विपद्, प्राकृतिक स्रोतको निरन्तर बढ्दो माग, खाद्य असुरक्षा, पानी तथा ऊर्जाको सङ्कट र यी सबै समस्यामाथि जलवायु परिवर्तन एवं भूमण्डलीय तापक्रम वृद्धि (ग्लोबल वार्मिङ) चुनौतीले थपिने जटिलता आदि पर्छन् ।

यी सबै चुनौती कुनै कुनै रूपमा भूमिसँग जोडिएका हुन्छन्, जस्तै- भूमिको

अस्थायी प्रयोग, मोहीको असुरक्षा, भूमिमा असमान पहुँच, भूमिसम्बन्धी कमजोर संस्थाहरू, अपर्याप्त वैज्ञानिक प्रमाण आदि । त्यसका साथै आउने दिनहरूमा जलवायु परिवर्तनका कारण दिगो भूमि प्रशासनमाथिको समस्या अझ चर्किने हुँदा त्यससम्बन्धी चिन्ता अझै बढ्दै जाने देखिन्छ ।

माथि भनिएका यी गम्भीर चुनौतीका कारण मानिसका आवास र अन्य सबै पक्षमा असर परिरहेको छ भन्ने कुरामा कुनै शङ्का छैन । त्यसमाथि पनि जोखिमयुक्त समुदायहरू, आदिवासी र अल्पसङ्ख्यक समूहहरू सबै भन्दा बढी प्रभावित हुनेछन् भन्ने कुरा उचितकै छर्लङ्ग छ । यी सबै चुनौतीका कारण महिलाहरू अझै प्रभावित हुने गर्छन् किनभने कुनै खास क्षेत्रको विकासको स्तर जे/जस्तो भए पनि संसारभर नै भूमिमाथिको पहुँचमा लैङ्गिक असमानता कायमै देखिन्छ ।

विश्वभर नै जमिनमा महिला भन्दा पुरुषको स्वामित्व धेरै भएको देखिन्छ । तिनमा भएको अध्ययनहरूअनुसार विश्वमा २० प्रतिशत महिलसँग मात्र भूमिको स्वामित्व छ र विश्वमा करिब ४० प्रतिशत महिलालाई जमिन तथा सम्पत्तिको अधिकार प्राप्त गर्न अनेकन कानुनी अड्चन छन् (देव, २०२१) । यसमध्ये पनि दक्षिण एसियामा यो अवस्था अझ बढी टड्कारो छ किनभने यहाँ महिलाको जमिनमाथि पहुँच र स्वामित्व अत्यन्तै कम छ । उदाहरणका लागि, भारतमा १४ देखि १६ प्रतिशत मात्र महिलाको जमिनमा स्वामित्व छ (अग्रवाल, २०२१) भने नेपालमा ९.६ प्रतिशत मात्र (सिबिएस, २०८०) महिलाको स्वामित्व भएको देखिन्छ ।

पछिल्लो समयमा भएका लैङ्गिक आयाम र नारी सशक्तीकरणबारे हाम्रो बढ्दो ज्ञानले पनि जमिनमाथि पहुँच र स्वामित्वको पक्षलाई अझ उजागर गरेको छ (अग्रवाल आदि, २०२१, मिश्र र साम, २०१६) ।

त्यसबाहेक संसारभर सक्रियरूपमा चलिरहेका स्थानीय आन्दोलनहरूका कारण जनजाति तथा आदिवासीको विभिन्न अधिकारबारे चेतना अभिवृद्धि भइरहेको छ । त्यसले गर्दा भूमिलाई उत्पादनको पक्षबाट मात्र नभई नागरिकको सामाजिक तथा आर्थिक समुन्नतिको पक्षबाट पनि हेर्न सकिने अवधारणा बनाउन पनि सहयोग पुगिरहेको छ ।

तर जमिनमाथिको पहुँच र स्वामित्वको कुरा मात्र महत्वपूर्ण छ भन्ने पनि होइन । सीमान्तकृत समूहहरू र आदिवासी समुदायहरूको जोखिमयुक्त अवस्थाको संरचनागत समस्यालाई सम्बोधन गर्ने र उनीहरूलाई सुरक्षित तथा दिगो

जीविकोपार्जनका अवसर सुनिश्चित गराउनु पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण छ । ग्लोबल वार्मिङ र जलवायु परिवर्तनका नकारात्मक प्रभाव अझ तीव्ररूपमा प्रकट भइरहेको हुँदा त्यस सङ्कटबाट पनि कमजोर समुदायहरूमाथि नै सबै भन्दा बढी जोखिम थपिनेछ ।

आईपिसिसीद्वारा प्रकाशित जलवायु परिवर्तन तथा भूमि प्रतिवेदन (२०१९), इएटी-लान्सेट प्रतिवेदन (२०१९) र एफएसआइएन २०१९ ग्लोबल रिपोर्ट अन फुड क्राइसिसलगायतका हालैका कुराहरू अध्ययनले पनि जलवायु परिवर्तनले निम्त्याएका नकारात्मक असरहरूलाई ग्लोबल वार्मिङले अझ जटिल बनाएको र यसले सबै भन्दा पहिले संसारका अन्यत्र जोखिमयुक्त अवस्थामा रहेका समुदायलाई कठोररूपमा प्रहार गर्नेछ भन्ने बलिया आधार प्रस्तुत गरेका छन् ।

सन् २०२३ मा वर्ल्ड मेटियोरोलोजिकल अर्गनाइजेसनले प्रकाशित गरेको रिपोर्टमा सतहनजिकैको ग्लोबल तापक्रम सन् २०२३ देखि २०२७ कै बीचमा नै पूर्वऔद्योगिक तह भन्दा १.५ डिग्री सेल्सियस भन्दा बढी पुग्न सक्ने चेतावनी दिइएको छ ।

जलवायु परिवर्तन र भूमि प्रशासन

यस २१औँ शताब्दीको सम्भवतः सबै भन्दा ठूलो चुनौतीका रूपमा रहेको जलवायु परिवर्तनको प्रभावले भूमि, प्राकृतिक स्रोत/साधन र सम्पूर्ण संसारकै इकोसिस्टमलाई नै असर पारिरहेको छ जुन यथार्थबाट यस धर्तीको कुनै पनि मुलुक अछूतो रहन सक्दैन । यसका असरको सामना गर्न केही मुलुक अन्य मुलुक भन्दा अलि राम्रो तयारीसाथ अघि बढेका हुन सक्छन् तर यसबारे गम्भीरता र प्रतिबद्धताका साथ तयारी नगरेमा यसले सबै क्षेत्रलाई ठूलो क्षति पुऱ्याउनेछ ।

जलवायु परिवर्तनले ल्याएको सङ्कट विश्वभर नै बढिरहेको हुँदा माथि उल्लिखित अध्ययन प्रतिवेदनहरूले भने जस्तै अति कम विकसित मुलुकका बासिन्दाले त्यसबाट सबै भन्दा बढी कष्ट बेहोर्नुपर्नेछ ।

कुनै पनि मुलुकको हकमा, जलवायु परिवर्तनसँग अनुकूलन हुन र त्यसलाई सामना गर्नका लागि राम्रोसँग तयारी नगरेको र सुरक्षा व्यवस्था पनि नअपनाएका समुदायहरू नै सबै भन्दा बढी जोखिममा हुनेछन् । किनभने त्यस्ता समुदायमाथि जलवायुजन्य विपद्दले धेरै जटिलता निम्त्याउन र उनीहरूको जीविकोपार्जनलाई पनि बिथोल्न सक्छ ।

त्यसैले जलवायु परिवर्तनको सन्दर्भमा पनि जीविकोपार्जन र दिगो विकास सुनिश्चित गर्न सही भूमि प्रशासन तथा भूउपयोगको नीति अत्यन्त महत्वपूर्ण हुन आउँछ ।

आर्थिक, सामाजिक एवं भौगोलिक विविधताले गर्दा नेपालको जलवायु अत्यन्त जटिल प्रकृतिको छ । कतै अत्यन्त गहिराइ र कतै अत्यन्तै उचाइयुक्त यसका भौगोलिक/प्राकृतिक बनोटका कारण नेपालका विभिन्न क्षेत्र बेग्लाबेग्लै मौसम प्रणालीले प्रभावित छ । यहाँको जलवायु निकै असमान प्रकृतिको छ । त्यसैले जलवायु परिवर्तनका दृष्टिकोणबाट अत्यन्त जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेका देशमध्येमा नेपाल पनि पर्न गएको छ । जलवायु परिवर्तनका कारण हुने क्षति तथा नोक्सानीलाई प्रायः बढ्दो तापक्रमले अत्यधिक प्रभाव पारेको छ ।

जलवायु परिवर्तनको असरलाई वर्षा र त्यसका कारण हुने बाढी, पहिरो तथा खडेरीका आधारमा आकलन गर्ने गरिन्छ । यसका सीमिततालाई मध्यनजर गर्दै, जलवायु परिवर्तनको असरलाई सामना गर्नका लागि कानुनी संरचना तथा नीतिगत व्यवस्था गर्ने सन्दर्भमा देशले केही साहसिक कदम नचालेको भने हैन । उदाहरणका लागि सन् २०१५ मा पेरिस सम्झौतालाई अङ्गीकार गरेपछि नेपालले न्यून-कार्बन निष्काशन मार्ग अवलम्बन गर्ने लक्ष्यमा वृद्धि गरेको छ ।

जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सम्मेलन (युएनएफसिसिसी) र २६औँ कन्फ्रन्स अफ पार्टिज (कप २६) को आधिकारिक बैठकमा सरकारले (१) सन् २०२२-२०४५ सम्म 'नेट जिरो कार्बन' रहने र कार्बन नेगेटिभ बन्ने र त्यसपछि (२) सन् २०३० सम्ममा वन फँडानी रोक्ने, वन क्षेत्रलाई बढाएर ४५ प्रतिशत पुऱ्याउने र (३) सन् २०३० सम्ममा सबै जलवायु परिवर्तनबाट जोखिमयुक्त सबै नागरिक सुरक्षित बनाउने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको छ (परराष्ट्र मन्त्रालय, २०२१) ।

तर जलवायु परिवर्तनका असरका ठोस आधारहरू हेर्दा सरकारका यी प्रतिबद्धता खाली खोक्रा आश्वासन र क्षति न्यूनीकरण गर्नमा निष्प्रभावी देखिन्छन् । कैयौँ महत्वपूर्ण अध्ययनले जलवायु परिवर्तनका कारण नेपालको हिमालय क्षेत्रमा हिमनदीहरू निकै डरलाग्दो गतिमा पग्लिरहेका र त्यसका कारण संवेदनशील इकोसिस्टम, सङ्कटमा रहेका समुदाय र हिम शृङ्खलाबाट निश्चुत नदीहरूमा निर्भर करोडौँ जनसङ्ख्यामाथि जोखिम थपिने देखाएका छन् ।

ग्लोबल वार्मिङलाई १.५ डिग्री सेल्सियस भन्दा कममै सीमित गरे पनि हिन्दुकुश-हिमालयन क्षेत्रका एकतिहाइ पूर्वी हिमालय शृङ्खलाका आधा भन्दा बढी

हिमनदीहरू यस शताब्दीको अन्त्यसम्ममा बिलाउने सम्भावना रहेको यी अध्ययनको प्रक्षेपण छ (इसिमोड) । यसको अर्थ कृषिमा निर्भर समुदायका लागि बाढी/पहिरो जस्ता प्राकृतिक विपद्का घटनाबाट जोखिम थप बढ्ने देखिन्छ ।

जलवायुसम्बन्धी अवलोकनको तथ्याङ्कमा आधारित अर्को एक नयाँ अध्ययनले नेपालमा जलवायुको प्रकृतिमा निकै फेरबदल आएको र जलवायु परिवर्तनका कारण ठूलो गम्भीर खडेरी पर्ने, खडेरी भन्भन् दोहोरिने सम्भावना बढिरहेको र त्यसले गर्दा एक्काइसौँ शताब्दीभर वन डँढेलोका घटना भइरहने दाबी गरेको छ (पोखरेल आदि, २०२३) ।

त्यसैगरी सिआरइडीको इन्टरनेसनल डिजास्टर डेटाबेस (२०२३) ले सन् १९८० देखि १९९९ सम्म र सन् २००० देखि २०१९ सम्म सङ्कलित तथ्याङ्क तुलना गर्दा विश्वभर हुने विपद्का घटनामा ७४.५ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखाएको छ । निरन्तर बढ्दै गएको जलवायु परिदृश्यले आउँदा दिनहरूमा पनि यो सङ्ख्या क्रमशः बढ्दै जाने अपेक्षा गर्न सकिने माथिका अध्ययनका प्रक्षेपण छ ।

यसको अर्थ नेपालमा आगामी दिनहरूमा मौसम र जलवायुजन्य घटनाबाट हुने आर्थिक क्षति बढ्नेछ र त्यसमध्ये पनि कृषि क्षेत्रमा उल्लेख्य मात्रामा क्षति हुनेछ । अनपेक्षित तथा बेमौसममा आउने अधिक वृष्टिको क्रम बढिरहेको र धान खेती हुने नेपालका प्रमुख क्षेत्रहरूमा भित्र्याउन ठिक्क पारिएका बालीमा बाढीले ठूलो क्षति पुऱ्याइरहेको कारण समग्र खाद्य सुरक्षा र देशका साना कृषकहरूको जीविकोपार्जनमा जोखिम बढिरहेको छ ।

यी सबै परिदृश्य हेर्दा जलवायु परिवर्तनजन्य नकारात्मक असरका कारण नेपाल अत्यन्त सङ्कटपूर्ण अवस्थामा रहेको देखिन्छ । जलवायु परिवर्तनका असर न्यूनीकरण गर्न सरकारसँग के योजना तथा तयारी छ र जलवायु परिवर्तनबाट सबै भन्दा बढी प्रभावित हुने समूहलाई सरकारले कसरी सहयोग गर्दैछ भन्ने सम्बन्धमा प्रश्न पनि उठेका छन् ।

यसका कारण सबैजनाले अकल्पनीय तनाब र चुनौती सामना गर्नुपर्ने निश्चित तर गरीब, सीमान्तकृत र जोखिमयुक्त समुदाय यसबाट अभ्र बढी पीडित हुनेछन् । विभिन्न स्वरूपमा आर्थिक-सामाजिक विभेद कायमै रहेको नेपाल जस्तो मुलुकमा जीविकोपार्जनकै लागि जमिन र प्राकृतिक स्रोतमा निर्भर समुदायलाई जलवायु परिवर्तनको असर न्यूनीकरण गर्न प्राकृतिक स्रोतसम्बन्धी प्रशासन र मुख्यतः सबल भूमि प्रशासनको भूमिका महत्वपूर्ण देखिन्छ ।

सरकारी पहलकदमी

यस प्रसङ्गमा राज्यको भूमिकाबारे सधैं प्रश्न उठ्ने गरेको छ भने त्यसबारे सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिकरूपमा समेत चर्काचर्की बहसहरू पनि हुने गरेका छन् । नवउदारपन्थी मूलधारको अवधारणाले सरकारद्वारा अत्यन्त कम हस्तक्षेप गरिने स्वतन्त्र र सशक्त खुला बजार बनाउनुपर्छ भन्छ भने कट्टर वामपन्थी अवधारणाले समाजमा व्याप्त विभेद कम गर्न राज्यले नै सक्रिय भूमिका खेल्नुपर्नेमा जोड दिन्छ ।

यी दुवै विषयको विचारधाराको चेपुवामा पर्ने गरेका नेपालका जुनसुकै सरकारले राज्यको भूमिकालाई परिभाषित र निर्देशित गर्न सकेका छैनन् । उदाहरणका लागि, राज्यको शासकीय दर्शन परिभाषित गर्ने, देशकै सबै भन्दा महत्वपूर्ण नीतिका रूपमा रहने संविधानको प्रस्तावनाबाट पनि यो कुरा देख्न सकिन्छ । सो प्रस्तावनामा एकातर्फ यो मुलुक समाजवादका सिद्धान्तप्रति प्रतिबद्ध रहने भनिएको छ भने अर्कोतर्फ व्यवहारमा चाहिँ खुला तथा उदार बजार नीतिको वकालत गरेको पाइन्छ ।

हालै मात्र अर्थमन्त्रीद्वारा उद्धृत भनाइमा उल्लेख भएअनुसार “अर्थतन्त्रलाई चलायमान बनाउन उदार नीति आवश्यक छ (नेपालन्युज.कम, जुलाई २०२३) ।” उक्त मन्त्रीको भनाइको राजनीतिक परिप्रेक्ष्य सन् १९९६ देखि २००६ सम्म चलेको लामो तथा हिंसात्मक द्वन्द्वको अन्त्य र फरक फरक पृष्ठभूमिका धेरै दलबीचको लामो र कष्टपूर्ण रस्साकस्सीपछि बनेको नेपालको संविधान नै धेरै पक्षबीच सम्झौताको एउटै मात्र दस्तावेज हो भनेर बुझ्न सकिन्छ ।

त्यसैले गर्दा मध्यमार्गी अवधारणा अपनाएर मात्र अघि बढ्न सकिने अवस्था छ भन्ने तर्क पनि यहाँनेर गर्न सकिन्छ । त्यस अर्थमा चाहिँ यस्ता विरोधाभाषबीच पनि विगतका वर्षमा केही साहसिक र महत्वाकाङ्क्षी नीतिगत निर्णय लिएकामा सरकारलाई जस दिनुपर्छ । यही कुरा भूमि प्रशासनका सन्दर्भमा पनि देख्न सकिन्छ ।

उदाहरणका लागि २०७२ को नेपालको संविधानले नै स्पष्टताका साथ लिङ्गका आधारमा कुनै पनि सन्तानलाई विभेद नगरी सम्पत्तिमा उनीहरूको बराबर अधिकारको व्यवस्था गरेको छ । त्यसैगरी संविधानले सम्पत्तिमाथिको अधिकार र परिवारसम्बन्धी मामिलामा श्रीमान् र श्रीमती दुवैलाई बराबर अधिकार हुने कुरा प्रष्टरूपमा उल्लेख गरेको छ । हरेक नागरिकलाई सुरक्षित आवासको अधिकारको प्रावधान पनि संविधानमा गरिएको छ ।

भूमि सुधारका क्षेत्रमा पनि नेपालले थुप्रै प्रयास गरेको छ । उदाहरणका लागि हालैका वर्षमा लागु गरिएका राष्ट्रिय भूमि नीति २०७५ र भूउपयोग नीति २०७६ तथा भूमिसम्बन्धी ऐनको आठौँ संशोधनमा पनि भूमि र अन्य स्रोत/साधनमा महिला तथा अन्य जोखिमयुक्त समूहको अधिकारलाई बढावा दिइएको छ ।

यी उपायहरूका अलावा महिलाका नाममा जग्गा दर्ता गर्दा करमा छूट दिने व्यवस्था गरेको २०७२ को आर्थिक विधेयक र त्यसको ५ वर्षपछि भूमिहीन, सीमान्तकृत र अनौपचारिकरूपमा बसोबास गर्दै आएकालाई समेत भूमि तथा मोहीको अधिकार प्रदान गर्ने गरी गठन गरिएको आयोगलाई पनि सरकारले आफ्नो उदाहरणीय कदमका रूपमा प्रस्तुत गर्ने गरेको छ ।

दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय अभियानसँगको सहकार्यमा सरकारले आफ्नो १५औँ योजना (आ.व. २०७६/७७-२०८०/८१) मा केही महत्वाकाङ्क्षी कार्यक्रम तर्जुमा गरेको छ । जस्तै- सन् २०३० सम्ममा भूमिहीन किसानको अनुपातलाई २०२१ मा रहेको २६ प्रतिशतबाट शून्यमा भार्ने (एआइ, सिएसआरसी एन्ड जुरी-नेपाल २०१९) । सन् २०३० सम्म भूमि तथा घरमाथि महिलाको स्वामित्व वृद्धि गरी ४० प्रतिशत पुऱ्याउने र सन् २०३० सम्म नै खाद्यान्न उत्पादनमा ४० प्रतिशत वृद्धि गर्ने र त्योसँगै मुलुकको ग्लोबल फुड सेक्युरिटी इन्डेक्सको अङ्क ९० पुऱ्याउने (एनपिसी २०२०) । कृषि क्षेत्रमा पनि त्यस्ता अरू कैयौँ महत्वाकाङ्क्षी योजना तथा प्रक्षेपणहरू गरिएका छन् । त्यस्तै, कृषि विकास रणनीति (२०७२-२०९२) मा उल्लिखित सरकारका महत्वाकाङ्क्षा तथा सरकारका प्रतिबद्धता वास्तवमा प्रशंसायोग्य नै छन् ।

चुनौती

लिखितरूपमा सरकारका पहलकदमी र योजनाहरू अत्यन्त आशालाग्दा र प्रगतिशील देखिन्छन् तर यिनको नीति र व्यवहारमा भने निकै ठूलो भिन्नता विद्यमान छ । उदाहरणका लागि, राष्ट्रिय जनगणना २०७८ का अनुसार देशभर जम्मा ९.६७ प्रतिशत घरधुरीका महिलामा मात्र जमिनमा स्वामित्व रहेको देखिन्छ भने ७४.५६ प्रतिशत घरधुरीका महिलामा न घर न त जमिनमाथि नै स्वामित्व देखिन्छ (सिबिएस २०२३) । न्यून मात्रको स्वामित्वको यस अवस्था महिलाहरूको

असुरक्षाको एउटा उदाहरण मात्र हो । यो अवस्था गरिब र सीमान्तकृत समूहमा अभ्र व्याप्त छ ।

यसले आधारभूत आवश्यकता र सम्मानजनक जीवन बाँच्नका लागि महिलालाई आवश्यक सुरक्षाबाट समेत वञ्चित गर्छ । त्यसैगरी भूमिहीनहरूको तथ्याङ्कले पनि यस्तै उदेकलाग्दो तस्बिर देखाउँछ । देशभरका २६.१ प्रतिशत घर/परिवारसँग कृषिमा आधारित खेती गर्नका लागि जमिनसम्म पनि छैन भने अर्कोतिर १९.७१ प्रतिशत महिलासँग मात्र जमिनमाथि स्वामित्व छ ।

दलित समुदायमा पनि भूमिहीनको सङ्ख्या अत्यन्त उच्च छ । यो सङ्ख्या पहाडमा ३६.७ प्रतिशत छ भने मधेसमा ४१.४ प्रतिशत दलित भूमिहीन छन् । देशको ३७ प्रतिशत कृषियोग्य जमिन केवल ५ प्रतिशत जनसङ्ख्याको नियन्त्रणमा रहेको हुँदा भूमिमाथि मुठ्ठीभर व्यक्तिको पकड छ (एआइ एन्ड सिएसआरसी, २०२१) ।

भूमिमाथि आदिवासी समुदायको अधिकार स्थापित गर्ने सम्बन्धमा पनि धेरै गर्न बाँकी रहेको प्रष्ट छ । उदाहरणका लागि, वन्यजन्तु तथा प्राकृतिक वातावरण संरक्षणमा नेपाललाई एउटा सफल उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गर्ने गरिन्छ जसमा सामुदायिक वनसम्बन्धी पहलकदमीको ठूलो योगदान छ । तर त्यसका लागि वनमै निर्भर आदिवासी समुदायले निकै ठूलो मूल्य चुकाउनुपरेको छ ।

एमनेस्टी इन्टरनेसनल र आत्मनिर्भर केन्द्रले गरेको सन् २०२१ को अध्ययन प्रतिवेदनले आदिवासी जनताको अधिकार सुनिश्चित गर्ने सन्दर्भमा नेपाल सरकारका केही प्रमुख असफलतालाई उजागर गरेको छ । देशका दुई ठूला राष्ट्रिय निकुञ्ज (चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज र बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज) मा केन्द्रित सो प्रतिवेदनले त्यहाँ बसोबास गर्ने आदिवासीलाई जबर्जस्ती लखेट्ने र परम्परागतरूपमा उपयोग गर्दै आएका उनीहरूलाई वन तथा अन्य स्रोतमाथि अन्यायपूर्णरूपमा लगाउने बन्देज, निकुञ्जका कर्मचारी तथा नेपाली सेनाद्वारा मनोमानी ढङ्गले गरिने पक्राउ, तिनको गैरकानुनी हत्या, हिरासतमा यातना तथा अन्य यस्तै व्यवहारहरू औल्याएको छ ।

नेपालमा गरिने जबर्जस्ती गैरन्यायिक बिस्थापनका अन्य थुप्रै उदाहरण पनि विद्यमान छन् । विभिन्न प्रकारका विपद्जन्य बिस्थापनबाट पनि नेपालमा मानिस पीडित छन् । भूकम्प, बाढी, पहिरो, हिमनदी बिष्फोट, डँढेलोका लागि नेपालको स्थिति निकै जोखिमपूर्ण मानिन्छ ।

उदाहरणका लागि इन्टरनेसनल डिसप्लेसमेन्ट मनिटरिङ सेन्टर (आइडिएमसी) र एसियाली विकास बैङ्क (एडिबी) ले उनीहरूको सन् २०२२ को रिपोर्टमा सन् २०११ देखि २०२१ सम्म नेपालमा २४४ वटा विपदका घटना भएका र त्यसका कारण ३४ लाख मानिस बिस्थापन भएका देखाएको छ। त्यस्तै २०७२ सालको भूकम्पका कारण २६ लाख मानिस बिस्थापित भएका थिए। सन् २०११ देखि २०२१ सम्म भएका बिस्थापनका घटनामध्ये ७९ प्रतिशत भूकम्पका कारण, १९ प्रतिशत बाढी र भूण्डै २ प्रतिशत भूस्खलन तथा आँधीका कारण भएको देखिन्छ।

केही विचारणीय बुँदा

नेपाल जस्तो विपद्का दृष्टिकोणबाट जोखिमपूर्ण देशका लागि माथि उल्लिखित तथ्याङ्क र परिदृश्यले आगामी दिनहरू निकै चुनौतीपूर्ण रहेका देखाउँछ। त्यसकारण सङ्घीय, प्रादेशिक तथा स्थानीय तहका सरकारी निकायहरूले भूमि तथा प्राकृतिक स्रोत/साधनका विषयलाई संयुक्तरूपमा सम्बोधन गर्नुपर्छ जसबाट जोखिममा रहेका समूह तथा सीमान्तकृत समुदायहरू लाभान्वित हुन सक्न् र यसले गर्दा भूमि प्रशासनमा पर्ने जलवायु परिवर्तनको नकारात्मक असर न्यूनीकरण होस्।

यस्तो पहलकदमीको सहजीकरण सम्बन्धित समुदायमा रहेका सङ्घ/संस्थाको नेतृत्वमा हुनुपर्छ। अधिल्ला अंशहरूमा गरिएका छलफल र चैत २०७९ मा काठमाडौँमा भएको 'जलवायु परिवर्तन सामना गरिरहेको दक्षिण एसियामा महिला र आदिवासीहरूको भूमि अधिकार सुरक्षा' विषयक एक अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनका सहभागीहरूद्वारा अभिव्यक्त धारणाका आधारमा हेर्दा सम्बन्धित सरकारी तथा गैरसरकारी निकायले निम्न कुरालाई गम्भीरताका साथ लिनुपर्ने देखिन्छ :

१. समस्याको प्राथमिकता निर्धारण कसरी ?

जलवायु परिवर्तनका सन्दर्भमा समावेशी भूमि प्रशासनको विषय वास्तवमै जाटिल हुन्छ। त्यसमा पनि नेपाल जस्तो बहुलतायुक्त समाजमा स्थानीय

१. नेसनल ल्यान्ड कोलिसन नेपालले आत्मनिर्भर केन्द्र, इन्टरनेसनल ल्यान्ड कोलिसन एसिया र भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयसँगको सहकार्यमा २१-२३ चैत २०७९ मा काठमाडौँमा सो सम्मेलन आयोजना गरेको हो।

बासिन्दाको मात्र नभई सरकारी निकाय तथा अधिकारीहरूको पनि विषयवस्तुबारेको बुझाइमा स्तरोन्नति र क्षमता अभिवृद्धि गर्नु आवश्यक छ । पीडित समुदाय तथा तिनका अभियन्ता, अनुसन्धाता, नीति निर्माता र कार्यान्वयन गर्ने सबै निकायबाट यो विषयलाई सम्बोधन गरिनुपर्छ ।

यी सबै पक्ष संलग्न रहने अवस्थामा प्राथमिकता तय गर्ने कुरा भन्नु जटिल हुन्छ र त्यसका लागि तिनीहरूका बीचमा सघन वार्ता तथा आपसी सम्झौता गर्नुपर्ने हुन्छ । सो प्रक्रियाका क्रममा समस्याको बृहत् परिदृश्यबारेको गहन बुझाइ, आपसमा विश्वासको वातावरण विकास र आचारसंहिताका निश्चित मापदण्ड बनाएर पालना गर्नुपर्ने हुन्छ । संलग्न पक्षहरू जटिल विषयमा नतिजामा पुग्न दिन सक्षम नहुन सक्छन् । त्यसैले यस प्रक्रियालाई सफल पार्नका लागि सम्बन्धित आधिकारिक निकायका तर्फबाट दीर्घकालीन प्रतिबद्धता र लगानी आवश्यक पर्छ ।

२. लैङ्गिकमैत्री राज्य कसरी बनाउने ?

महिला र जोखिममा रहेका समूहहरूको पूर्ण अधिकार प्राप्तिको दिशामा ढिलो प्रगति हुनुमा सरकारी निकायहरूमा व्याप्त पितृसत्तात्मक संरचना र सोचका कारण हुने विभेदलाई जिम्मेवार ठहर्‍याउने गरिन्छ । सरकारी प्रतिनिधिहरूले पनि यही विभेदलाई नै एक प्रमुख कारणका रूपमा प्रायः उद्धृत गर्ने गर्छन् । उदाहरणका लागि माथि उल्लिखित अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनमा पनि त्यहाँ उपस्थित विभिन्न प्रतिनिधिले समेत सरकारी निकायका अधिकारीहरू यस्तै मानसिकताबाट निर्देशित हुने हुँदा समाजमा वास्तविकरूपमा परिवर्तन ल्याउन कठिनाई भएको कुरा खुलस्तरूपमा स्वीकारेका थिए । आफ्नो मुलुकका महत्त्वपूर्ण संस्था र निकायहरूमा सङ्ख्यात्मकरूपमा हेर्दा महिला प्रतिनिधित्वका हिसाबले नेपालले राम्रै प्रगति गरेको भए तापनि समग्र समाज भने पितृसत्तात्मक सोचबाट अभै पनि निकै ग्रस्त छ ।

महिलाका नाममा जग्गा वा अन्य सम्पत्ति राखेमा यसबाट प्राप्त हुने कर छूटलाई सरकारी प्रतिनिधिहरूले उदाहरणका रूपमा प्रायः दोहोर्‍याउने गर्छन् । यो पक्कै पनि एउटा प्रगतिशील उपलब्धि हो । त्यसमा शङ्कै छैन तर त्यसका कारण राज्यले करोडौँ रुपियाँ राजस्व गुमाउनुपरेको छ भन्नु समाजमा व्याप्त पितृसत्तात्मक सोच विद्यमान छ भन्ने एक उदाहरण हो (जुन कुरा सो सम्मेलनमा सहभागी एक वरिष्ठ सरकारी अधिकृतले व्यक्त गरेका थिए) ।

तसर्थ प्रश्न उठ्छ- त्यसो भए के गर्न सकिन्छ त ? यस्तो मानसिकतालाई कसरी परिवर्तन गर्न सकिन्छ ?

नेपालको संविधान यस भूभागकै सबै भन्दा प्रगतिशीलमध्येको एक संविधान होला । तर यहाँका मानिस अबै पनि किन त्यस्तो मानसिकता बोकेर हिँड्छन् ? यो सोच परिवर्तन गर्न के/कस्ता हस्तक्षेपकारी कदम चाल्नुपर्छ ? यसलाई वैधानिकरूपमा कसले अगाडि बढाउन सक्छ ? यसमा पुरुषहरूले कसरी योगदान पुऱ्याउन सक्छन् र कसरी महिलाले पुरुषलाई यस प्रक्रियामा सहभागी गराउन सक्छन् ? यी निकै महत्वपूर्ण प्रश्न हुन् र सबै सरोकारवालाबीच यसबारे गहन र निरन्तर छलफल हुनु आवश्यक छ ।

३. राज्यको भूमिका के हुनुपर्छ ?

जलवायु परिवर्तनको असर सबैतर्फ अनुभूति भइरहेका बेला राज्यले कसरी भूमि र अन्य प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण गर्न र विकासका नाममा तिनलाई बजारी वस्तुकरण गर्नबाट रोक्न सक्छ ? सम्बन्धित सरकारी तथा स्थानीय निकायबाट अनुमति नलिइ जग्गाको प्लटिङ गर्न लगाइएको बन्देज नेपाल सरकारले सन् २०१९ मा हटायो ।

भूमि व्यवस्था मन्त्रालयले भूमि व्यवस्थापन ऐन २०२१ अनुसार यो बन्देज लगाएको थियो । सो मन्त्रालयले जारी गरेको नयाँ निर्देशिकाले सो निर्णयमा पुनर्विचार गरी नापी विभागलगायतका सम्बन्धित कार्यालयहरूलाई नयाँ निर्देशन जारी गरेको जानकारी दियो । जग्गा प्लटिङ रोक्न भनी सर्वोच्च अदालत, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र, र विभिन्न संसदीय समितिले दिएका सुझाव तथा निर्देशनका आधारमा सो निर्णय गरिएको कुरा मन्त्रालयले जनायो (काठमान्डू पोस्ट) ।

यसैगरी, सर्वोच्च अदालतले सन् २०२१ मा नगर्नु भन्दाभन्दै पनि सरकारले चुरे संरक्षण क्षेत्रबाट गिटी ढुङ्गा उत्खनन् गर्न दिने भनी गरेको निर्णयलाई व्यवसायीहरूसामु सरकार कसरी घुँडा टेक्छ भन्ने अर्को एउटा उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ । आर्थिक वर्ष २०२२/२३ को बजेटको बुँदा नम्बर १२४ मा खानी तथा भूगर्भ विभागले महाभारत क्षेत्रमा पहिचान गरिएका सम्भावित स्थानहरूबाट मार्बल, ग्रेनाइट र फलाम, ढुङ्गा आदि महत्वपूर्ण धातुहरूसमेत उत्खनन् गर्न सुरु गर्ने उल्लेख गरेको छ ।

यस प्रकारका निर्णयले गर्दा यो योजनाले फेरि पनि यस मुलुकको प्राकृतिक स्रोत/साधनको दोहन गर्ने, चुरे क्षेत्रलाई ध्वस्त पार्ने र तराई क्षेत्रमा वन मास्ने कामलाई प्रश्रय दिने हो कि भन्ने चासो र चिन्ता उत्पन्न गराएको छ किनभने त्यसका कारण वातावरण संरक्षणकर्ता, वनमा निर्भर भूमिहीन तथा आदिवासी समूहमाथि जोखिम थप्नेछ। यी यस्ता केही उदाहरण हुन् जसबाट नागरिक र तिनको अधिकारको सुरक्षामा राज्यले कस्तो भूमिका खेल्नहेको छ भन्ने प्रष्ट हुन्छ।

राज्यले कसको सुरक्षा गर्नुपर्ने हो ? प्राकृतिक वातावरणको सुरक्षा गर्नुपर्ने हो कि वनलगायत प्राकृतिक स्रोतको, वन्यजन्तु, वनमा निर्भर मानिस वा व्यापारिक क्षेत्रको सुरक्षा गर्नुपर्ने हो ? यो एउटा कठिन र जटिल प्रश्न जस्तो सुनिन सक्छ। त्यसै कारण राज्यले मानवकेन्द्रित अवधारणाबाट निर्देशित भएर यसको समाधान खोज्नुपर्छ। आखिर, जनता र उनीहरूको जीवनस्तरले नै नागरिकप्रति राज्यको प्रतिबद्धता कस्तो छ भन्ने निर्धारण गरेको हुन्छ।

४. राज्यलाई नागरिकप्रति जिम्मेवार बनाउन के गर्ने ?

माथि छलफल गरिएका सबै बुँदाले हामीलाई यस आधारभूत प्रश्नतर्फ डोर्‍याउँछन्- जलवायु परिवर्तन र यसको असर बढिरहेका बेला के/कस्ता कदम चाल्यो भने महिला तथा जोखिममा रहेका समुदायको भूमि अधिकार सुरक्षित हुन्छ र भूमि एवं अन्य प्राकृतिक स्रोतमाथि उनीहरूको पहुँच र स्वामित्व कसरी सुदृढ हुन सक्छ ? जनताको सुरक्षित जीविकोपार्जन सुनिश्चित गर्न र राज्यले नागरिकलाई परेको अवस्थामा सहयोग गर्छ र उनीहरूको हितबारे विचार पुर्‍याउँछ भन्ने अनुभूति गराउने अन्य थुप्रै पक्ष पनि हुन्छन्।

उदाहरणका लागि अहिले पनि सयौँ भूमिहीन महिला र द्वन्द्वपीडित नागरिकहरू दयनीय अवस्थामा बाँच्न र विभिन्न प्रकारका विभेद भोग्न बाध्य छन्। सोही सम्मेलनमा एकजना द्वन्द्वपीडित महिलाले आफूले भोगेका पीडा अत्यन्त भावुकरूपमा व्यक्त गरेकी थिइन्- द्वन्द्वकालमा राज्य र विद्रोही दुवै पक्षले मलाई सताए, अभै पनि आफ्नो पीडा सुनाउनका लागि सङ्घर्ष गर्दैछु। भूमिमा पहुँच पाएर मात्र पनि मेरो समस्या समाधान हुन्छ कि हुँदैन,

त्यो त म भन्न सक्दिन । जमिनमा पहुँच मात्र हुनु भन्दा पनि बाँच्ने कुरा अभ्र महत्वपूर्ण हो । त्यसैगरी अरू उतिकै महत्वपूर्ण विषय पनि छन् । तर कसैले पनि मेरो कुरा सुन्दैनन् । सरकारी कर्मचारीले पनि सुन्दैनन् । मलाई त राज्यले नै चूप लगाएको छ !

विकासका लागि एउटा सर्वाङ्गण अवधारणा हुनुपर्छ र त्यसअनुसार काम गर्नुपर्छ भन्ने उनको भनाइको मुख्य तात्पर्य थियो । जति महत्वपूर्ण भए पनि कुनै एउटा पक्ष (उदाहरणका लागि भूमि) मा मात्र ध्यान केन्द्रित गरेर दिगो समाधान प्राप्त नहुन सक्छ । बरु समस्यामा रहेका व्यक्तिहरूको जोखिमलाई भन्नु लम्ब्याउने र उनीहरूका जीवनमा विद्यमान स्वतन्त्रता अभावको अवस्थाबाट मुक्ति नपाउन सक्छन् ।

५. भूमि प्रशासनको राजनीतीकरणको फाइदा कसलाई ?

केही राम्रा नीतिगत निर्णय गरिए पनि विद्यमान नियम, कानून र नीतिहरू कार्यान्वयन नगर्ने वा फितलो कार्यान्वयनका कारण नेपालको अवस्थामा सुधार नभएको कुरा निकै दोहोर्‍याउने गरिन्छ । त्यसो भए नीतिहरूको उचित कार्यान्वयनका लागि के कुराले छेकिरहेको छ त ? के यो सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रमा क्रियाशील विभिन्न संस्था अथवा परस्परको समन्वयको निकायहरूबीच अभावले हो त ? वा सम्बन्धित निकायहरूमा हुने भ्रष्ट तथा अनैतिक गतिविधिका कारणले हुने हो ? हुन पनि ट्रान्सपेरेन्सी इन्टरनेसनल (टिआइ, २०२३) का अनुसार करप्सन पर्सेप्सन इन्डेक्समा विश्वका १८० देशमध्ये नेपाल ११०औँमा पर्छ ।

यस वर्ष राज्य संरक्षित भ्रष्टाचारका ठूला ठूला प्रकरण बाहिरिएको देखदा यो चरम भ्रष्टाचारको सूचकाङ्क आउने दिनमा घट्ने होइन, भन्नु बढ्ने देखिन्छ । देशका अधिकांश क्षेत्र तथा संस्थामा प्रायः उच्च राजनीतिक पहुँच भएका स्वार्थ समूहहरूको जगजगी भन्नुभन्नु व्याप्त भइरहेको छ जसले गर्दा निजामती कर्मचारी र समुदायिक सङ्घ/संस्थाहरूमा समेत चरम राजनीतीकरण भइरहेको पाइन्छ । यस प्रकारको घातक राजनीतीकरण र चरम भ्रष्टाचारले गर्दा एकातिर ती निकायलाई दोहनकारी संस्था बनाएको छ भने राम्रा नीतिहरूको पनि सही कार्यान्वयन हुन पाएको छैन ।

निष्कर्ष

अन्तर्राष्ट्रिय लक्ष्य हासिल गर्नका लागि कमजोर क्षेत्र र जोखिममा रहेका समुदायलाई सबल बनाउने कार्यलाई भावी योजनाका रूपमा नभई तिनलाई तत्कालको प्राथमिकता बनाएर काम गर्नु आवश्यक छ । विकास, राजनीति र व्यवसायका नाममा यी मूलभूत प्रतिबद्धतामा कुनै सम्झौता गर्न मिल्दैन । दिगो विकास, सुरक्षित जीविकोपार्जन र खासगरी गरिब एवं जोखिमपूर्ण समूहहरूको भूमिसम्बन्धी चासोका सन्दर्भमा अवधारणागत र सैद्धान्तिक आधारमा टेकी एउटा साभ्ना धारणा बनाउनु अहिलेको आवश्यकता हो ।

जलवायु सङ्कटले गर्दा सबै भन्दा जोखिममा रहेका समूहहरूमाथि बढिरहेको प्रभाव बुझ्न समग्र मानव जातिले नै सङ्घर्ष गरिरहेको अवस्थामा मूल मुद्दालाई सामान्यीकरण र विषयान्तर हुने गरी अल्पकालीन समाधान खोजेर उम्कने प्रवृत्ति देख्न पाइन्छ ।

गलत प्रयासलाई परास्त गर्दै नतिजामूलक पहलकदमी लिनका लागि समुदायमा रहेका संस्थाहरूले क्रमशः आफ्नो क्षमता वृद्धि गर्दै लम्नुपर्छ । आफ्ना अधिकार र स्वतन्त्रता सुनिश्चित गर्नका लागि उनीहरूले राजनीतिबाट आफूलाई टाढा राख्न र राज्यका निकायसँग सङ्गठितरूपमा सङ्घर्ष गर्ने साहस जुटाउनु पर्छ ।

* लेखक काठमाडौं विश्वविद्यालयमा विकास अध्ययनका प्राध्यापक हुन् ।

CLIMATE CHANGE, LAND GOVERNANCE, AND VULNERABLE COMMUNITIES

Sagar Raj Sharma*

Foreword

Combating Climate Change to Achieve Sustainable Development Goals (SDGs) for Women's Land Rights

Ensuring the land rights of women and indigenous people is inevitable in achieving the Sustainable Development Goals (SDGs) by 2030. This is vital in combating the adverse effects of climate change. The Paris Agreement further underscores the urgent need to address the critical relationship between climate change and women's land rights. When women's land and natural rights are respected and considered in every aspect of their lives, it safeguards the overall well-being of women. This enables them to improve the socio-economic conditions for women by reducing the adverse impacts of climate change. It also paves the way for governments, community groups, and individuals to move forward from darkness to the enlightenment.

Climate change directly impacts the land rights of women and indigenous people. Not everyone has the same capacity to cope with the adverse effects of climate change. Therefore, it is essential to build the capacity and raise awareness among vulnerable communities. Increasing access to land, forests, and water for women and marginalized communities, respecting the human rights of environmental protectors, and implementing people-centered policies, schemes, and programs through a participatory approach are necessary steps.

In order to formulate concrete policy recommendations on this subject, the Regional Policy Dialogue on Securing Land Rights of Women and Indigenous Peoples in the Face of Climate Change in South Asia was held from April 4-6, 2023 in Kathmandu. Approximately 70 participants from various countries, including Bangladesh, Thailand, India, and Nepal, took part in this dialogue, which was organized by the National Land Coalition (NLC) and co-organized by the Ministry of Land Management, Cooperatives, and Poverty Alleviation (MoLMCPA), the Community Self Reliance Centre (CSRC), and the International Land Coalition Asia. Financial support was provided by the Stockholm Environment Institute under Phase II of its strategic cooperation. The Lawyers' Association for Human Rights of Nepalese Indigenous Peoples (LAHURNIP), ASF, and CARE Nepal were also involved in this program.

The program featured significant discussions related to inclusion and gender justice as by-products of climate change. There are substantial disparities between land and environmental policies, actual research findings, and the genuine needs of people in South Asian countries. Participants in the program advocated for the effective implementation of progressive legal provisions concerning indigenous people, women, and local communities.

This book has been prepared by Dr. Sagar Raj Sharma, a Professor at Kathmandu University, who actively participated in the entire dialogue. I am optimistic that this book will serve as a valuable resource for understanding the intersection of climate change, women's rights, and indigenous rights. I extend my gratitude to all contributors for their tireless efforts in shaping this book.

Thank you,

Jagat Deuja
Executive Director, CSRC
(on behalf of NLC)

CONTENTS

BACKGROUND.....	1
CLIMATE CHANGE AND LAND GOVERNANCE	3
GOVERNMENT INITIATIVES	5
CHALLENGES.....	7
SOME POINTS TO CONSIDER	9
CONCLUSION.....	14
REFERENCES	15
PARTNER ORGANIZATIONS.....	18

BACKGROUND

The significance of the fact that land governance is one of the most critical keys to achieving sustainable development and supporting the global agenda cannot be overstated. Land governance is about determining and implementing sustainable land policies, which include decisions on access to and ownership of land, land rights, land development, and land use. Land and the way it is governed, accessed, used, and controlled is a central element of sustainable social and economic development and the realization of human rights. It is important to note, however, that access to natural resources has always been a contested issue – everywhere around the globe. It is especially so when it concerns land, a vital resource that is getting scarcer and under pressure from multiple dimensions every day. We find ourselves living in a world of complex challenges, many of which define and redefine our ways of life and impact us in several unpredictable ways. These challenges include violent conflicts, natural disasters, increasing demand for natural resources, food insecurity, and water and energy crises, all compounded further by the impacts of climate change and global warming. Almost all of these challenges carry a very distinct land dimension – unsustainable land use, insecurity of tenure, unequal access to land, weak institutions for dispute resolution, inadequate scientific evidence, and so on. And there is a looming concern about the effects of climate change that can potentially exacerbate sustainable land governance in the coming years.

These concerning challenges have an impact on all walks of people and habitats, no doubt. But it goes without saying that it is the vulnerable groups, indigenous peoples, and marginalized communities that are impacted the most. Women are particularly affected by these challenges, as the gender disparities in access to land and other resources remain very high around the world, regardless of a region's level of development. Globally, women own less land than men. There are studies that estimates that less than 20 percent of world's landholders are women, and that in 40 percent of the world's economies, women face legal barriers to their land and property rights (Deo, 2021). This is particularly evident in South Asian countries where the access to and ownership of land among women is still very low. For example, in India, approximately 14-16 percent of women have land ownership (Agarwal, 2021), while in Nepal it is 9.6 percent (CBS, 2023).

There are several studies that point out that increasing knowledge about gender relations and empowerment in recent years has also highlighted the importance of access to and control over land (Agarwal et al., 2021; Mishra and Sam, 2016). In addition, thanks to the active engagement of the grassroots movements globally, there is an increasing awareness about the distinct rights of ethnic groups and indigenous peoples that have also helped to reconceptualize land not only as a factor of production but also as a space that is critical to people's socio-cultural reproduction (Holt-Giménez and Peabody, 2008).

But it is not just the issue of access to and ownership of land and natural resources that is critical. It is also about addressing the structural issues of vulnerability of marginalized groups and indigenous populations and ensuring them safe and secure livelihood opportunities. With the negative impacts of global warming and climate change becoming more and more evident and frequent, vulnerable communities are the ones that are threatened most by this crisis. Several recent studies, including the IPCC Climate Change and Land Report (2019), the EAT-Lancet Report (2019), and the FSIN 2019 *Global Report on Food Crises*, to name a few, have shown strong evidence that

global warming is exacerbating the negative impacts of climate change across the globe and that it will hurt the world's most vulnerable populations first and hardest. More recently, the World Meteorological Organization, in its 2023 report, has warned that the chance of global near-surface temperature exceeding 1.5°C above preindustrial levels between 2023 and 2027 is more likely than not.

CLIMATE CHANGE AND LAND GOVERNANCE

No country on this planet can escape from the fact that such impacts of climate change, arguably the greatest challenge of the 21st century, are impacting land, natural resources, and the ecosystems in the entire world. Some countries may be better prepared to cope with and adapt to the impacts than others, but it will eventually cause severe damage to all the regions if not carefully and effectively managed with commitment and urgency. As climate change-induced disasters surge around the world, as the above-mentioned reports warn, it will be the people of the least developed countries who are forced to pay the bulk of the costs. Within any country, the people who will be most vulnerable are the ones who are ill-prepared and have weak support systems to adapt to and cope with the negative impacts of climate change, as it can cause dire consequences on these people and their capacity to sustain their livelihood. As such, in the context of climate change, good land governance and land tenure security become extremely crucial for secure livelihood and sustainable development.

The tiny nation of Nepal in South Asia, with its diverse socio-economic, physical, and topographical conditions, has an extremely varied and complex climate, driven by uneven and rugged terrains and regional weather systems, making it one of the most vulnerable countries to the impacts of climate change. The loss and damage caused by climate change are frequently

observed in the forms of rising temperatures and heavy rainfall, resulting in floods, frequent and severe droughts, and heat waves. Given all the limitations that it has, the country has taken some bold steps in terms of the formulation of legal frameworks and policies to respond to the impact of climate change. For example, since the adoption of the Paris Agreement in 2015, Nepal has raised its climate ambitions to implement low-carbon climate-resilient development pathways. At the official event of the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) 26th Conference of Parties (COP 26) meeting, the government even announced its commitment to i) remain cumulatively 'net zero carbon' from 2022-2045 and become carbon negative after that; ii) halt deforestation and increase forest cover to 45 percent by 2030 and iii) ensure all vulnerable people are protected from climate change by 2030 (MOFA, 2021).

However, the pledges made by the government sound only like shallow promises and ineffective in limiting the damage caused, if one were to look at the actual evidence of the impacts of climate change. There are some significant studies that show that climate change is causing the glaciers in Nepal's Himalayan region to melt at an alarming rate, threatening fragile ecosystems, vulnerable communities, and billions of people downstream who rely on the rivers fed by the ice pack. Even if global warming is kept below 1.5 degrees Celsius, these studies predict that a third of the glaciers in the Hindu Kush-Himalayan region and over half of those in the eastern Himalayas will likely disappear by the end of the century (ICIMOD, 2019). For farming communities, it means increased risks of natural disasters such as landslides and glacial lake flash floods.

Another recent study using observational, and climate model ensemble data claims that both climate variability and climate change-induced severe drought conditions are at play in Nepal and that it is getting more and more likely that there will be a reoccurrence of drought conditions, thus favoring active wildfire seasons throughout the twenty-first century (Pokharel et al., 2023).

Similarly, the International Disaster Database by CRED (2023), comparing data from 1980–1999 with 2000–2019, shows that the number of disasters across the globe has risen by 74.5 percent and that these numbers are only expected to increase in the years to come due to the changing climatic scenarios. For Nepal, this means that there will likely be an increase in economic losses from weather and climate-related events, with a significant contribution related to agricultural losses. The already increasing frequency of unexpected and untimely excessive rainfalls and floods have caused damage to the ready-to-harvest crop across all major rice-producing areas of Nepal, thereby threatening the food security and livelihood of the country's smallholder farmers.

All these scenarios point to the fact that Nepal is in a very precarious position vis-à-vis the negative consequences induced by climate change. It also raises questions regarding what the government's plans and preparedness are to minimize the impacts of climate change, and how it is going to support those groups who are most likely to be affected by the consequences of climate change. Everybody will have to go through unimaginable stress and challenges, but it will almost always be the poor, the marginalized, and the vulnerable communities who will be forced to bear most of the burden. In particular, in a country like Nepal, where one can still find, in practice, various manifestations of socio-economic discrimination, governance of natural resources, and in particular land governance, becomes vital in ensuring that there are minimal negative consequences to the communities that depend on land and other natural resources for their livelihoods.

GOVERNMENT INITIATIVES

The role of the state is always questioned and often hotly debated, theoretically as well as in practice, and is often influenced by ideologies. While the mainstream (neo-classical)

version often wants little interference from the government and a robust and free market, the radical (Marxist) approach proposes that the state should play a more proactive role in lessening the existing discriminatory social relations in a society. Successive governments in Nepal have been caught in between these approaches, without a clear-cut vision for defining the role of the state. This can be seen, for example, in the preamble of Nepal's Constitution, the most important policy of a nation that defines the philosophy of the governance of the state, where it is stated that the nation will be committed to the principles of socialism, while in practice advocating for a free and liberal market! The Finance Minister recently was on record for saying that 'A liberal policy is capable of making the economy vibrant (Nepalnews.com, July 2023). This is perhaps inevitable given the fact that Nepal's 2015 Constitution is a document of compromise that materialized after long and violent armed conflict during 1996-2006 and through tough and tricky negotiations amongst multiple parties with varied and conflicting interests. It can thus also be argued that taking a middle path is the only way to move forward. As such, the government deserves due credit as it has indeed taken some bold and ambitious steps over the years, which can be observed also in the case of land governance.

For example, the Constitution of Nepal 2015 itself is rather clear in stating the provision for equal property rights for all offspring without discrimination on the ground of gender, as well as that the husband and wife shall have the equal right to property and family affairs. It also has the provision for the right to safe housing for every citizen. Nepal has made many efforts at land reform, including, in recent years, enacting the National Land Policy 2019, Land Use Act 2020, and the 8th Amendment to the Land Related Act of 1964, all of which have provisions for the increased ownership of land and other resources for women and vulnerable groups of people.

In addition to these measures, the government also often cites the example of the Finance Bill it introduced in 2015 that provides for tax incentives for land registration in the name

of women, and the creation of a commission to resolve land-related issues in 2020 with the aim of providing land and tenure rights to the landless and the marginalized, including the informal settlers. In alliance with the global Sustainable Development Goals (SDGs), the government, in its 15th Plan (2019/20-2023/24) has made some ambitious plans such as reducing the proportions of landless farmers to zero by 2030 (from 26% in 2021 (AI, CSRC & JuRI- Nepal 2019)), increasing women's ownership of land and houses to 40 percent by 2030, and increasing the production of food grain by 40 percent by 2030 and thereby increasing the country's Global Food Security Index score to 90 (NPC, 2020). There are indeed several other equally ambitious plans and projections related to various other indicators of agriculture. Along with similar ambitions stated in the Agricultural Development Strategy (2015-2035), the government's commitment and aspirations are indeed commendable.

CHALLENGES

As promising and progressive as the government's initiatives and plans look on paper, however, there still exists a glaring gap between these policies and practices. For example, according to the National Population and Housing Census of 2021, women's ownership of land is seen in 9.67 percent of households in the country, while a staggering 74.56 percent of the households have women that have ownership of neither housing nor land (CBS, 2023). This minimal level of ownership of land and housing is but one example of the vulnerability of women, especially among the poor and marginalized groups, that keeps them deprived of basic rights and security for a decent life. Similarly, the data for landlessness is also very bleak. Overall, 26.1 percent of agricultural households in Nepal do not have land to farm on, while only 19.71 percent of women have ownership of land. Landlessness among Dalits is very high, with 36.7 percent among the hill population and 41.4 percent among Madhesi Dalits, while those that do hold land

have very small landholdings. As 5 percent of the population controls 37 percent of arable land, the concentration of land in the hands of a few is rather high (AI & CSRC, 2021).

As far as the issue of land rights of the indigenous population goes, there is a lot to be achieved, clearly. For example, although Nepal is often cited as a success story for its efforts to protect wildlife and the natural environment thanks to its Community Forestry initiatives, forest-dependent indigenous peoples have had to pay a high cost for it. Amnesty International and the Community Self-Reliance Centre (CSRC), in their 2021 report, highlight some of the failures of Nepal's government to uphold the rights of these indigenous peoples, focusing on two of the largest national parks of Nepal, the Chitwan National Park and the Bardiya National Park. The report shows several cases of human rights violations such as forced evictions, unjustified restrictions on access to the forests and natural resources on which they traditionally rely, arbitrary arrests, unlawful killings, detention, torture, or other ill-treatments by the Nepal Army and the National Park personnel.

There are also other forms of forced displacement and illegal eviction that are prevalent in Nepal, or for that matter, in the entire region. Once such displacement is caused by different natural disasters and is also known as disaster-induced displacement. Nepal also records many such cases, as the country is very prone to natural disasters such as earthquakes, floods, landslides, glacier meltdowns, and wildfires. For example, the International Displacement Monitoring Center (IDMC) and the Asian Development Bank (ADB) in their 2022 report show that during 2011–2021, 3.4 million new displacements were linked with at least 244 disaster events recorded across Nepal. The 2015 earthquake caused over 2.6 million displacements. During 2011–2021, 79 percent of new displacements were caused by earthquakes, 19 percent by floods, and about 2 percent by wet mass movements and storms.

SOME POINTS TO CONSIDER

The above-discussed figures and scenario point to a very challenging future ahead, for a disaster-prone developing country like Nepal. It is thus imperative that authorities at the federal, provincial, and local levels, jointly address the issues of land and natural resources for the benefit of vulnerable groups and marginalized communities in order to minimize the negative impacts of climate change on land governance, which needs to be led by the facilitation of community-based organizations. Based on the discussions made in the preceding sections and on the views expressed by participants in an international conference on *Securing land rights of women and indigenous peoples in the face of climate change in South Asia*¹, held in Kathmandu in April 2023, it becomes critical that the concerned authorities – governmental and non-governmental alike, give serious consideration to the following:

1. Where do you start when everything is a priority?

The issue of inclusive land governance in the face of climate change is indeed a multilayered one. Moreover, in a pluralistic society like that of Nepal, it is important not only to enhance the understanding and build the capacity of the community members but also of the government institutions and officials. It has to be addressed from all fronts, including advocacy and activism, research, policymakers, and implementing agencies. When there are so many actors involved, prioritizing becomes that much more complex, and it takes a lot of often tough

.....
1 Conference held during April 4-6, 2023 in Kathmandu and *organized by the National Land Coalition (NLC) Nepal, in collaboration with the Community Self Reliance Center (CSRC), International Land Coalition (ILC) Asia, Ministry of Land Management, Cooperatives and Poverty Alleviation of the Government of Nepal.*

negotiations and compromises, as well as a sound understanding of the broader picture, in addition to trust building and maintaining an ethical standard in the process. Not all may be skilled to be able to deliver on these critical issues, and therefore it requires long-term commitment and investment from the side of the authorities to make it happen.

2. What does it take to make a gender-sensitive state?

One often cited reason for discrimination, especially against women, is the structural patriarchy and the patriarchal mindset prevalent in the government institutions that are the causes of the slow progress towards achieving full rights of women and the vulnerable. This is often cited by the government representatives themselves, for example in the international conference mentioned above, where they openly accept the difficulty in bringing about real change when the service provider (the government) itself is still very much influenced by this mindset! Although Nepal has made much progress in the symbolic numerical representation of women in key institutions and organizations, the patriarchal mindset is very much prevalent. One example often cited by government representatives is the tax incentives given to land and property owners if they are registered under women's names. That is a progressive achievement, no doubt, but to say that because of such an initiative the government has had to lose millions of precious revenues in the process, is a clear example of the patriarchal mindset that still exists in our society (as expressed by a senior government official in the conference)! The question then becomes - what can be done? How can this mindset be changed? Nepal may have one of the most progressive constitutions in the region, but why do people here still carry this mindset with them? What further

interventions are needed to change this attitude? And who can legitimately carry this forward? How could men contribute to this movement, and how could women make men participate in this process? These are very crucial questions and require serious and continued engagement among all the stakeholders.

3. What is the role of the state?

In the face of climate change and its impacts being felt everywhere, how can the state protect land and natural resources and stop them from being commoditized in the name of development? In 2019, the government of Nepal lifted the restriction that was put on land plotting without permission from the concerned authorities. This restriction was put in place earlier as per the Land Management Act 1964, by the Ministry of Land Management. A new directive issued by the ministry stated that the decision was reviewed and new instructions issued to the concerned offices including the Department of Survey based on the suggestion and instruction to stop land plotting by the Supreme Court, the Commission for Investigation of Abuse of Authority, the National Vigilance Centre, and several parliamentary panels (Kathmandu Post, 2019). Similarly, another example of the government bowing down to the pressure of the business community is its decision to allow the extraction of stones and pebbles from the Chure conservation area, despite the Supreme Court's order in 2021 not to do so. In point number 124 of the budget 2022/3, it is mentioned that the Department of Mines and Geology will start the extraction of marble, granite, and precious metals like iron, stone, and rock from the potential locations identified in the Mahabharata region. This sort of decision naturally raises concern and fear that once again the plan is to exploit the country's natural resources, destroy the Chure region, and cause deforestation of the Tarai region which in turn creates

risks for both environmental defenders and forest-dependent landless and indigenous peoples. It is such examples that raise the question of the role of the state in protecting the citizens and their rights. Whom should the state be protecting? Is it the natural environment, natural resources and forests, wildlife, forest-dependent people, or the business sector? As difficult and complex as this question may sound, the state needs to address this in a human-centric approach with sincerity. After all, it is the people and the standard of their lives that determine the commitment of the state towards its citizens.

4. What does it take to make the state responsive to its citizens?

All the above points to be considered lead to this very fundamental question – what measures are to be taken – in the face of climate change and its impacts – to secure land rights of women and vulnerable communities, and strengthen their access to and ownership of land and other natural resources? There are also many other dimensions for a secure livelihood that the state needs to be responsible for and make the citizens feel that it is there for them and that it cares about their welfare. For example, there are still many cases where hundreds of landless women and victims of conflict are being forced to live in harsh conditions and are facing various forms of discrimination. As one female conflict-induced victim poignantly shared her lived experiences emotionally in the conference: *“I was harassed by both the rebels and the state during the conflict days, and even now I am struggling to make my voice heard. I can’t say if getting access to land alone would solve my problems. Being alive is more important than just having access to land! There are other issues too that are important. But nobody listens to me. Not even the government officials. I am being silenced by the state!”* What she was essentially

implying was it is important first of all to realize the need for a holistic approach toward development and then act accordingly. Focusing only on one dimension alone, however important that might seem (for example land), may not reach a sustainable solution and instead continue to elongate the vulnerability of the concerned people and not get rid of so many other *unfreedoms* that might exist in their lives.

5. Who is benefitting from the politicization of land governance?

Another often-cited reason for poor results in Nepal, despite some good policy decisions, is the poor or lack of implementation of the existing rules, regulations, and policies. One important question that begs to be answered here is - what is hindering the proper implementation of the policies? Is it because of the lack of coordination between different institutions, both in the government as well as the non-government sectors? Or is it because of the corruption and unethical behaviors of the concerned authorities? Nepal ranks in 110th position out of 180 countries in the world in the Corruption Perceptions Index, according to Transparency International (TI, 2023). This high level of corruption is most likely to get even higher given the latest revelations of various state-sponsored corruption that have gripped the nation in the first half of 2023. The vested interest of certain groups – often with high-level political links – is more and more apparent in almost all the sectors and institutions of the country, resulting in extreme politicization even among civil societies and community-based organizations. This level of harmful politicization and rampant corruption lead to extractive institutions, thereby leaving no incentive for sincere implementation of even well-intended policies.

CONCLUSION

Building resilience in fragile regions and among vulnerable communities must be a priority, not an afterthought, in our efforts to reach global goals. This fundamental commitment cannot be compromised in the name of development, politics, or business. The need of the hour is to build a collective understanding of the conceptualization and philosophical underpinning of sustainable development and secure livelihood, especially when they are concerned with the land rights and livelihoods of the poor and vulnerable groups. As humanity grapples with understanding the causes and consequences of the mounting climate crisis on the most vulnerable groups, there can be a tendency to deviate from the main issues and oversimplify them with short-term solutions. Community-based organizations must build their capacity and resiliency to overcome such efforts and move towards output-oriented movements. They must have the courage to stay away from politics and confront the state authorities in an organized manner for securing their rights and freedoms.

References

- Agarwal, B., Anthwal, P. & Mahesh, M. 2021.** How Many and Which Women Own Land in India? Inter-gender and Intra-gender Gaps, *The Journal of Development Studies*, 57:11, 1807-1829, DOI: 10.1080/00220388.2021.1887478
- Amnesty International [AI], Community Self Reliance Center [CSRC], and Justice and Rights Institute, Nepal [JuRI-Nepal]. 2019.** Nepal: Land for Landless Peasants. Kathmandu.
- Amnesty International [AI] and Community Self Reliance Center [CSRC]. 2021.** Violations in the Name of Conservation: What Crime Had I Committed by Putting My Feet on the Land that I Own. Amnesty International Ltd.
- Central Bureau of Statistics [CBS]. 2023.** National Population and Housing Census 2021: National Report. National Statistics Office, Government of Nepal.
- Centre for Research on the Epidemiology of Disasters [CREED]. 2023.** 2022 Disasters in Numbers. Brussels. Available at https://cred.be/sites/default/files/2022_EMDAT_report.pdf
- Deo, S. 2021.** The Road to Resilience in a Post-COVID World: Stronger Land Rights for Women. Available at <https://avpn.asia/blog/the-road-to-resilience-in-a-post-covid-world-stronger-land-rights-for-women/>

- Enemark, S. 2010.** Land Governance and the Response to Climate Change, Natural Disasters and the Millennium Development Goals. FIG Congress 2010. Facing the Challenges – Building the Capacity. Sydney, Australia.
- Food Security Information Network [FSIN]. 2019.** Global Report on Food Crises (GRFC 2019): Joint Analysis for Better Decisions. Food Security Information Network.
- Holt-Giménez, E. and Peabody, L. 2008.** From Food Rebellions to Food Sovereignty: Urgent Call to Fix a Broken Food System. Food First Backgrounder. Institute for Food and Development Policy. Vol. 14, No. 1. www.fOODfirSt.Org
- International Centre for Integrated Mountain Development [ICIMOD]. 2019.** The Hindu Kush Himalaya Assessment: Mountains, Climate Change, Sustainability and People. Springer International Publishing.
- International Displacement Monitoring Center [IDMC] and The Asian Development Bank [ADB]. 2022.** Disaster Displacement: Nepal Country Briefing. International Displacement Monitoring Center (IDMC) and the Asian Development Bank (ADB).
- Intergovernmental Panel on Climate Change [IPCC]. 2019.** Special Report on Climate Change, Desertification, Land Degradation, Sustainable Land Management, Food Security, and Greenhouse Gas Fluxes in Terrestrial Ecosystems. Summary for Policymakers. The Intergovernmental Panel on Climate Change.
- Mishra, K., & Sam, A. G. 2016.** Does Women’s Land Ownership Promote their Empowerment? Empirical Evidence from Nepal. World Development, 78, 360–371.
- Ministry of Foreign Affairs [MOFA]. 2021.** Statement by Rt. Hon. Sher Bahadur Deuba, Prime Minister and Leader of Nepali Delegation at the World Leaders Summit during the 26th Conference of Parties (COP 26) of the UN Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). Glasgow, United Kingdom, 01 November 2021.

Government of Nepal. <https://mofa.gov.np/statement-by-the-rt-hon-prime-minister-sher-bahadur-deuba-at-the-world-leaders-summit-during-the-26th-conference-of-parties-cop-26/>

Pokharel, B., Sharma, S., Stuienvolt-Allen, J. et al. 2023.

Amplified drought trends in Nepal increase the potential for Himalayan wildfires. *Climatic Change* 176, 17 (2023). <https://doi.org/10.1007/s10584-023-03495-3>

National Planning Commission [NPC]. 2020. The Fifteenth Plan (2019/20-2023/24). Government of Nepal. https://www.npc.gov.np/images/category/15th_plan_English_Version.pdf

NepalNews. 2023. Liberal policy vital for economic vibrancy. Available at <https://www.nepalnews.com/s/nation/liberal-policy-vital-for-economic-vibrancy-finance-minister-mahat>.

The Kathmandu Post. 2019. Government Lifts Restriction on Land Plotting. <https://kathmandupost.com/national/2019/01/13/government-lifts-restriction-on-land-plotting>

Transparency International [TI]. 2023. Corruption Perceptions Index CPI 2022. Transparency International

Willett, W., Rockström, J., Loken, B., Springmann, M., Lang, T., Vermeulen, S., ... Murray, C. J. L. 2019. Food in the Anthropocene: the EAT–Lancet Commission on Healthy Diets from Sustainable Food Systems. *The Lancet*. doi:10.1016/s0140-6736(18)31788-4

World Meteorological Organization [WMO]. 2023. State of the Global Climate 2022. World Meteorological Organization.

** The Author is a Professor of Development Studies at Kathmandu University*

सहकार्य

नेपाल सरकार
भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय
सिंहदरबार, नेपाल

